

Чому бідують українські пенсіонери?

Автор: Любомир Шавалюк

Київ, 2021 рік

Вступ

Хто з нас не мріяв про гідну та забезпечену старість?

Іноді, переглядаючи американські чи європейські кінострічки, ми бачимо чарівні картини щасливого життя пенсіонерів. Після виходу на пенсію у них з'являється безліч вільного часу, який вони із задоволенням витрачають на приємне спілкування, захопливі подорожі та численні хобі, до яких просто руки не доходили впродовж активної трудової діяльності. Доти вони багато років працювали, тому тепер можуть собі дозволити такий спосіб життя та, здається, ні в чому себе не обмежують.

Звісно, показані у фільмах картини часто бувають ідеалізованими. Проте для мільйонів пенсіонерів на Заході реальність справді не надто відрізняється від тої, яку ми спостерігаємо на екранах. У це вкрай важко повірити простому українцеві, адже у нас поширені зовсім інші явища. Український пенсіонер часто бідний, спрацьований, змушений виживати, не може звести кінці з кінцями. У спілкуванні він говорить лише про свої біди, про подорожі може тільки мріяти, а єдине його хобі – відчайдушний пошук додаткового заробітку або цілодобовий перегляд телепередач через відсутність доступних альтернатив проведення дозвілля. Якщо до того ж він ще й не має дітей чи родичів, які б про нього подбали, то його життя ледь не перетворюється на каторгу.

Така різка відмінність між картинами реальності в нас і на Заході змушує замислитися над її причинами. Адже українські пенсіонери часто-густо працювали не менше, аніж їхні ровесники з розвинених країн, незрідка їхня праця була куди важчою. Однак більшість із них ні до чого не доробилися: значущих активів вони не мають, а пенсія в них просто мізерна. Чому так сталося? У цьому звіті ми шукаємо відповідь на це запитання. Аналіз свідчить, що українські пенсіонери опинилися у скрутному матеріальному становищі через цілу низку причин, зокрема економічні наслідки розпаду Радянського Союзу, пограбування вкладників Ощадбанку СРСР радянською номенклатурою, короткозорі рішення всіх керівників України, деградацію української економіки та вкрай несприятливу демографічну ситуацію. Можливо, усвідомлення цих причин дасть змогу Україні виправити помилки, допущені в період незалежності, щоб забезпечити гідну старість якщо не цьому, то бодай наступним поколінням пенсіонерів.

Важкий початок: втрата заощаджень в Ощадбанку СРСР

Усі нинішні українські пенсіонери родом із Радянського Союзу: у ньому вони народилися, вирости, сформувалися як особистості, отримали освіту та перший трудовий досвід, а більшість із них ще й створили сім'ю. Тому лівова частка їхніх найяскравіших спогадів припадає на радянські часи. Іноді через це в них виникає ностальгія. Однак з економічного погляду приводів для неї вкрай мало. Так, Радянський Союз дещо дав людям, але ще більше не дав, а чимало й відібрав. Історія вкладів в Ощадбанку СРСР – яскраве тому підтвердження.

На початок 1991 року громадяни тоді ще Української РСР тримали на рахунках в Ощадбанку СРСР 84.3 млрд крб (див. [Таблиця 1](#)). Згодом ці гроші загадковим чином зникнуть, а переважна їх більшість уже ніколи не повернеться до своїх власників. Це була одна з найбільших економічних втрат, яких зазнали українці за радянських часів (хоча зовсім не єдина: згадаймо хоча б грошову реформу Павлова чи нескінченні епопеї з виплатами за облігаціями внутрішньої державної позики). Аналіз свідчить, що вона була вмонтована в сам механізм функціонування економіки СРСР.

Радянська фінансова система працювала так: громадяни клали свої заощадження на ощадні книжки в республіканській філії (чи відповідних відділеннях) Ощадбанку (раніше – Державних трудових ощадних кас) СРСР; після завершення календарного року залишки цих коштів списували на користь центрального офісу, який передавав їх Держбанку або Мінфіну СРСР, а ті на власний розсуд фінансували з них галузі економіки на основі не критеріїв ефективності та прибутковості, а різного виду політичних мотивів, наприклад освоєння нових територій, збільшення зайнятості чи посилення обороноздатності. У такому механізмі було вбудовано кілька глибоких системних суперечностей, які разом утворювали величезний ризик втрати заощаджень.

Системна суперечність № 1: більшість громадян тримали заощадження в Ощадбанку СРСР просто тому, що ці гроші не було куди витратити. Радянська економіка була хронічно дефіцитною. Тобто в Радянському Союзі гроші були, заробітки були, на їхньому тлі ціни здавалися низькими, а товарів і послуг постійно бракувало. Наприклад, на кінець 1990 року середньомісячна пенсія дорівнювала 103.6 крб. На перший погляд, це були непогані гроші. Проте за них мало що можна було купити, тож пенсіонерам доводилося заощаджувати лівову їх частку, хоча робили вони це не з доброї волі.

Коли грошова маса не підкріплена відповідною кількістю товарів і послуг, тоді грошова одиниця – це завжди наполовину фантик. Тільки в ринковій економіці це проявляється тут і тепер: надлишок грошової маси виходить на ринок й одразу спричиняє інфляцію. А в адміністративно-командній системі з фіксованими цінами слабкість грошей може бути практично непомітною впродовж років, ба навіть десятиліть, але рано чи пізніше вона проявиться у втратах населення.

Саме це і сталося на початку 1990-х. Вклади українців в Ощадбанку СРСР становили більш як 50% офіційного ВВП України 1990 року (див. [Діаграма 2](#)). За нинішніми мірками це дуже високий показник, зумовлений штучною, завищеною в координатах ринкової економіки часткою заощаджень через наявність хронічного дефіциту в економічній системі. Однак реальна вартість цих вкладів почала окреслюватися наприкінці 1980-х, як тільки в Радянському Союзі оголосили курс на перебудову, почалися реформи, невід'ємним складником яких був відхід від адміністративного встановлення цін, тобто з центру. Товарний дефіцит, який часто називають прихованою інфляцією, перетворювався в справжнє зростання цін. 1991 року, ще до початку неконтрольованого друку грошей, інфляція в Україні становила 390%, тобто ціни вирости майже вп'ятеро, у Росії того року ціни зросли у 2.6 рази. Це дає уявлення про справжню вартість карбованця СРСР і, відповідно, заощаджень мільйонів українців, що зберігалися в цій валюті.

Таблиця 1. Цінність вкладів, втрачених громадянами України в Ощадбанку СРСР

Параметри вкладів на 01.01.1991

Весь залишок вкладів українців на балансі Ощадбанку СРСР, млрд крб	Кількість рахунків українців в Ощадбанку СРСР, млн	Середньоарифметичний розмір вкладу, крб
84,3	48,8	1727

Що можна було купити за вклад середнього розміру?

	1990			2019	
	Одиниці виміру	Вартість одиниці, крб	К-сть одиниць*	Вартість одиниці, грн	Вартість всього вкладу, грн**
1. Загальноекономічні орієнтири					
Середня зарплата	СЗП	244	7,1	10497	74225
Долар США (офіційний курс)	Дол. США	0,564	3063	25,85	79162
Долар США (ринковий курс)	Дол. США	30	58	25,85	1488
Товари й послуги (середній рівень доларової інфляції)***	Дол. США	\$1x0,564	3063	\$1,92x25,85	151720
2. Рухоме та нерухоме майно					
Автомобілі					
Жигулі (ВАЗ-21063)	1 авто	9000	19%	30 000	5758
Запорожець (ЗАЗ-968М)	1 авто	3900	44%	8000	3544
Земля в Києві (метро Святошин)	1 ар	750	2.3	300 000	690 984
Квартира в Києві	1 кварт. (40 м2)	4000	43%	1 000 000	431 865
3. Фінансові активи					
Золото	1 унція	\$391.5x0.564	7.8	\$1517.7x25.85	306 880
Срібло	1 унція	\$4.12x0.564	743.4	\$18.02x25.85	346 236
6-місячний депозит (certificate of deposit) у банку США***	дол. США	\$1x0.564	3063	\$2.24x25.85	177 092
Депозит у гривнях (крб) в українському банку	крб	1 грн = 100 000 крб	1727	0.005	8.77

* Скільки одиниць (відсотком однієї одиниці) товару, активу чи грошового потоку дорівнював середньоарифметичний розмір вкладу.

** Якби 1990 року всю суму вкладу витратили на відповідний товар чи актив, то, продавши 2019 року куплену тоді його кількість, можна було б отримати ось таку суму у гривнях.

*** Якби на суму середньостатистичного вкладу 1990 року купили долари та витратили їх на типовий споживчий набір товарів і послуг у США (або поклали на шестимісячний доларовий депозит, щоразу оновлюючи його на новий термін аж дотепер), то 2019 року за кожен тодішній долар США можна було б отримати 1.92 долари США з продажу товарів і послуг, або 2.24 долари США з депозиту, що в перерахунку на українські гроші становило майже 152 та 177 тис. грн відповідно.

Джерело: інформацію для таблиці зібрано з багатьох різних, подекуди напівофіційних джерел. Серед них такі:

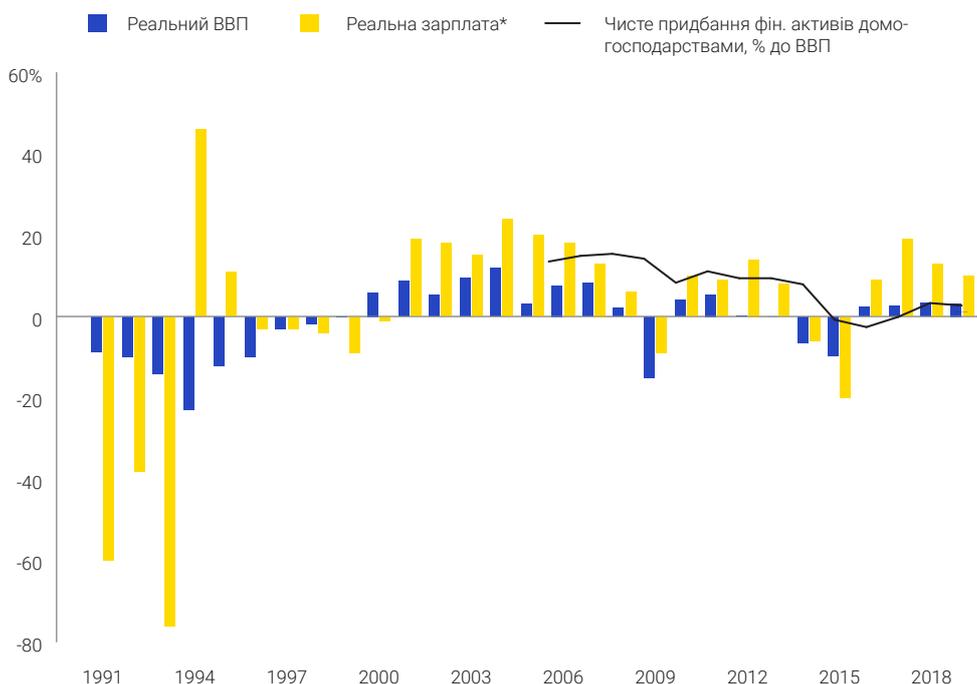
www.anaga.ru/kurs.htm; www.drive2.ru/b/288230376151863597/; opocuu.com/autoprices.html; www.drivenn.ru/journal/reportazhi/skolko-stoili-mashiny-v-ssr-id22939; propertytimes.com.ua/itogi_goda/istoriya_rinka_nedvizhimosti_ukraini_1990_e_zarozhdenie_rinka; auto.ria.com/uk/car/vaz/2106/year/1990; auto.ria.com/uk/car/zaz/968/; www.kansas.ua/overview_residential/page_view/Analiz-rynka-nedvizhimosti-Ukrainy-za-1992-2012-gg-26-10-2012/; 100realty.ua/uk/realty_search/land/sale/cur_3/kch_2; www.svdevelopment.com/ru/web/flat_costs/; www.bankrate.com/banking/cds/historical-cd-interest-rates/; https://www.federalreserve.gov/datadownload/Build.aspx?rel=H15; www.federalreserve.gov/datadownload/Preview.aspx?pi=400&rel=H15&preview=H15; old.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=101549088; tradingeconomics.com.

Інший приклад – курс долара. 1991 року офіційно долар вартував 56.4 коп., але ринковий курс був не меншим за 30 крб. Із поступовим зняттям валютних обмежень офіційний курс почав дуже стрімко рухатися в бік реального та швидко перевищив навіть згаданий вище рівень, зафіксований на чорному ринку на початку року. Звідси випливає: щоб уникнути втрат заощаджень, українцеві треба було не просто зняти гроші з ощадної книжки року так 1989-го, а ще й швидко перевести їх у щось матеріальне – землю, квартиру, авто чи – попри наявний товарний дефіцит – бодай у якісь прості товари, які потім можна було б продати за ринковими цінами. Більшість наших громадян не мали необхідної фінансової грамотності, щоб спромогтися на такі операції. До того ж незадовго до цього за спекуляції садили у в'язницю, тож в українців був природний страх будь-що купувати задля перепродажу – від товарів і валюти до нерухомості. Тому втрати були неминучими.

Системна суперечність № 2: кошти вкладів в Ощадбанк СРСР перерозподіляли від успішніших країн до проблемних. Фактично цей перерозподіл був безповоротним. У такій системі Україна була найбільшим донором. Обсяг вкладів українських громадян в Ощадбанку СРСР був на 75% вищим, аніж сума кредитів, виданих українським підприємствам. Різницю розміром більш як 36 млрд крб (майже 43%) було інвестовано в економіки інших республік СРСР. Навіть якби ці гроші належно обліковували, то отримати їх повністю у формі бодай якихось економічних активів (акцій підприємств, прав на землю чи нерухоме майно) у відповідних країнах було практично неможливо. До того ж після розпаду Радянського Союзу це питання стало геополітичним, питанням національної безпеки боржників. Частину кредитів було списано ще за радянських часів через їх неефективне використання. Частина виробництв були априорі збитковими й нежиттєздатними в ринкових умовах, тому їхня реальна вартість була мізерною, набагато нижчою від балансової. Зрештою, після розпаду Радянського Союзу практично всі ті республіки, які були дотаційними при ньому, залишилися бідними, тому навіть якби проявляли велике бажання заплатити, то не мали чим.

Що стосується кредитів українським підприємствам, то в підсумку гіпотетично українські вкладники Ощадбанку СРСР могли б отримати права на вимоги за цими кредитами. Проте з огляду на те, як розвивалася українська економіка впродовж наступних десятиліть і скільки підприємств припинило своє існування, можна не сумніватися, що навіть якби вклади в Ощадбанку СРСР перейшли на баланс Ощадбанку України разом із відповідними кредитами, ніхто б не зміг отримати повну їхню вартість у тому вимірі, який був в останні роки існування Радянського Союзу. Причина цього була вмонтована в самій системі планової економіки: люди працювали, створювали вартість, заощаджували, і всі ці мільярди центр спрямовував на розвиток надлишкових (наприклад, заводи військово-промислового комплексу) або неефективних виробництв (наприклад, виготовлення чорно-білих телевізорів, тим часом як у світі вже поширилося кольорове телебачення). В умовах ринкової економіки такі підприємства були приречені на вимирання й інвестиції в них – також.

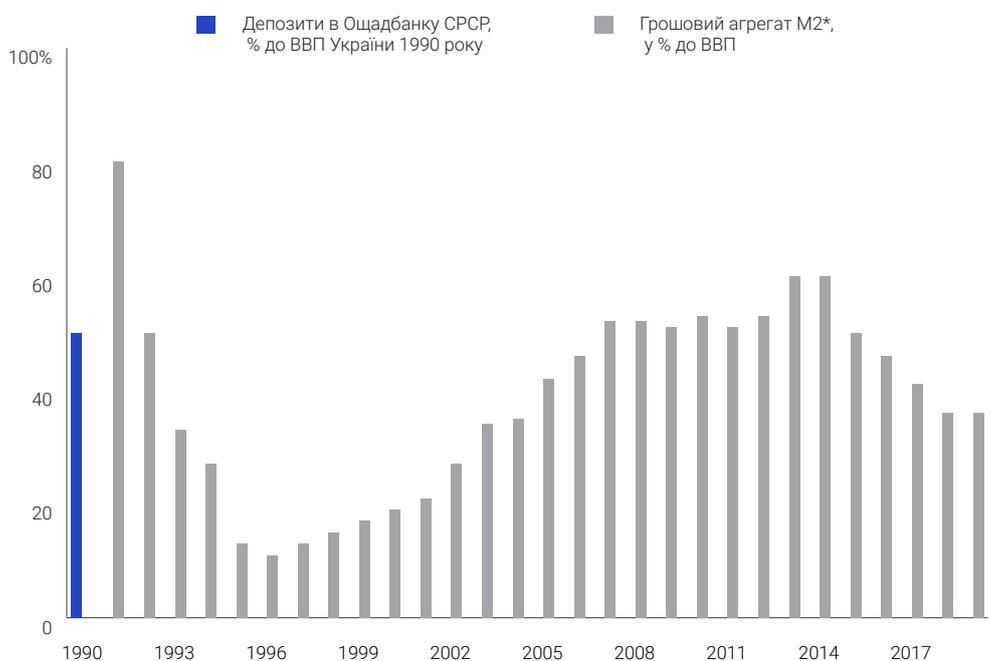
Діаграма 1. Реакція заощаджень на зміну доходів

Джерело: ДССУ, НБУ, розрахунки CASE

* Темпи зміни реальної зарплати до 1996 року розраховано на основі даних про номінальну зарплату та ІСЦ, після 1996 року – взято з офіційної статистики ДССУ

Діаграма 2. Вклади в Ощадбанку СРСР і грошова маса

Джерело: ВРУ, ДССУ, НБУ, розрахунки CASE

* М2 – грошовий агрегат, статистика за яким наявна від самого початку незалежності України. На сьогодні основні складники – 42% депозитів домогосподарств, 28% – вкладів фірм і 28% – готівки в обігу поза банками

Системна суперечність №3: принцип суспільної чи державної власності, що був основоположним у Радянському Союзі, під час його розпаду перетворився на обліковий хаос і принцип відсутності власності. У радянській фінансовій системі існувало занадто багато такого явища, як списання. Оскільки держава – власник усього, то не мало значення: гроші записано на республіканську філію Ощадбанку СРСР чи на центральну, на сам банк чи на Мінфін СРСР, на уряд чи на підприємства, які отримували від нього фінансування відповідно до плану. Тому мільярди карбованців рухалися від одних державних контрагентів до інших без виникнення жорстких зустрічних зобов'язань. Це немов позичити комусь гроші, ніколи не сподіваючись на їх повернення й не маючи жодних формальних підстав їх стягнути в судовому порядку. За таких умов повернення українцям вкладів в Ощадбанку СРСР було можливим лише з доброї волі Росії, яка з давніх-давен прославилася звичкою позичати, але не повертати в усіх проявах державності.

Ось тому в економічному сенсі перша половина життя нинішніх українських пенсіонерів була сповненою великих недоспоживання та фінансових втрат. У підсумку це не просто викривило на все життя систему мотивації цілого покоління, а й стало вагомим чинником чималих матеріальних труднощів, що виникають у нього після виходу на пенсію.

Знайомтеся, Петро Незламний...

Сучасний український пенсіонер почав свій трудовий шлях на початку 1980-х або раніше. Уявімо такого собі Петра Незламного – громадянина України, інженера за освітою, який 2020 року вийшов на пенсію за віком, бо йому виповнилося 60 років. Під час розпаду СРСР йому було ледь за 30. Він встиг відслужити в армії, отримати вищу освіту та напрацювати принаймні 5 років трудового стажу. Єдине, що допомогло йому уникнути втрат в Ощадбанку СРСР, – що він одружився, у нього народилося двоє дітей, і йому дали нову квартиру, на облаштування якої на той час ішов увесь сімейний бюджет. Якби до розпаду Радянського Союзу він встиг облаштуватися та почав заощаджувати на авто, то не уникнув би втрат.

Середньостатистичний земляк Петра тримав в Ощадбанку СРСР 1727 крб. Цінність цієї суми залежала від того, як нею розпорядитися (див. Таблиця 1). Якби ці гроші просто зняли з ощадкнижки й поклали під матрац, то за кілька років вони б повністю знецінилися. Якби їх поклали на депозит у національній валюті, то до наших днів від них залишилося б менше 9 грн. А от наймудріше зробили ті, хто абсолютно інтуїтивно зняв заощадження з ощадної книжки й купив на них землю, бажано у столиці. Їхні 1727 крб на сьогодні вартують майже 700 тис. грн. Наявність такого активу нині дала б змогу середньостатистичному українському пенсіонеру майже подвоїти особисту пенсію.

Мільйони ровесників Петра не могли втратити в Ощадбанку СРСР захмарних сум просто тому, що не встигли їх заробити до розпаду Союзу. Проте на покоління старші українці незрідка зазнавали чималих втрат. Багато з них накопичили на своїх ощадних книжках тисячі карбованців. Якби вони вдало розпорядилися ними, то зараз за українськими мірками могли би бути небідними людьми. А в масштабах усієї країни передали б наступному поколінню солідний запас капіталу, який дав би змогу країні швидше подолати кризу та перейти до розвитку. Та з цим не склалося. Тому на Петра Незламного та його сім'ю чекали непрості часи.

Надважкі 1990-і: проїли, не виробили, не спожили, не заощадили, не проінвестували

Коли Радянський Союз розвалився, в Україні настала хвиля патріотичного піднесення. Революція на граніті була суспільним ковтком свіжого повітря. Щось подібне відчували молодші українці під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Усі ці події породжували надії на краще, гідне життя. Та знову-таки з економічного погляду картина була куди більш похмурою. Радянська система валилася, підприємства втрачали ринки збуту, а шукати нові чи переорієнтовуватися на виробництво товарів першої необхідності мало хто вмів. У країні неймовірно бракувало людей з якісною економічною освітою, тому здебільшого ніхто не знав, що робити й куди бігти в нових умовах.

Важко було уникнути економічної деградації та процесів розпаду колись могутньої, але такої бідної та нежиттєздатної системи. Однак вкрай слабке державне управління дуже підсилило їхні негативні наслідки. Не маючи належного кадрового ресурсу, потрібного для пошуку свого місця у глобальній ринковій економіці, Україна почала робити помилки в економічній політиці, про катастрофічність яких нині відомо будь-якому студентіві-економісту. Не минуло і двох років після розпаду СРСР, як падіння ВВП сягнуло двозначних чисел, а інфляція, вимірювана величинами з багатьма нулями, швидко з'їдала не тільки грошові заощадження, а й навіть щомісячну зарплату. 1993 року реальна зарплата становила 6% рівня 1990 року (*див. Діаграма 1*). І навіть такі суми для багатьох були за щастя: через розвал економіки багато підприємств роками не виплачували зарплат. Офіційно вони продовжували роботу, зберігали штат працівників і робили всі необхідні нарахування фонду оплати праці, проте на ділі не працювали, не мали грошей і не могли платити зарплату.

За кілька років після розпаду СРСР Україна стала дуже бідною країною. На суспільному рівні оцінити масштаби тієї бідності досить складно, бо немає достатньої достовірної статистичної інформації. Якщо порівнювати ті часи з останніми двома кризами 2008–2009 та 2014–2016 років, то на початку 1990-х падіння доходів населення було втричі глибшим і тривало втричі довше. На Діаграмі 1 видно, що під час кризи 2008–2009 років українці відбулися легким переляком: країна загалом продовжувала накопичувати фінансові активи, незважаючи на певне падіння доходів. У 2014–2016 роках ситуація була гіршою: упродовж усіх трьох років країна проїдала запаси, сформовані раніше. Імовірно, хтось із найбагатших продовжував накопичувати, однак левовій частці українців довелося витратити гроші, відкладені на «чорний день». Оскільки у 1990-х спад був глибшим і тривалішим, то переважна більшість населення також була змушена проїдати старі запаси. У когось було більше – вистачило на довше, а хтось дуже швидко опинявся без засобів існування.

Якби українці отримали повну вартість своїх вкладів в Ощадбанку СРСР, то так би не бідували. Проте за відсутності в них економічних знань і практичних навичок підприємництва було важко сподіватися, що та криза могла бути кардинально менш тривалою та глибокою для країни загалом. Зараз ми чимало знаємо про втрати, яких країна зазнала у 1990-х, однак ніхто не зможе оцінити те, чого вона недоотримала в сенсі споживання, заощаджень, інвестицій та економічного розвитку через те, що опинилася у становищі перманентної кризи. Відтинок шляху розвитку, не пройдений тоді всією країною, – надзвичайно вагомий чинник нинішньої бідності кожного з українських пенсіонерів.

На межі виживання

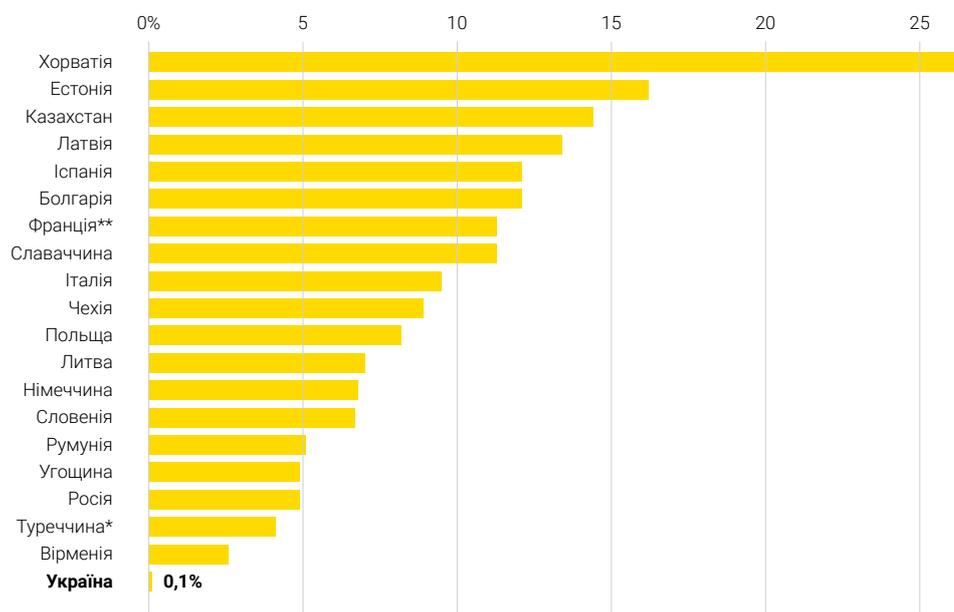
Для Петра Незламного 1990-ті роки були вкрай важкими. Від початку кар'єри він працював на одному заводі – виробникові військового обладнання, який зупинився і перестав платити зарплату у 1992 році через розвал СРСР. Незламний знайшов роботу на маслозаводі, але 1994 року з тим сталося те саме через гіперінфляцію. Більше року Петро був без роботи, а тоді зі скрипом у душі пішов торгувати на базар, де йому платили якісь гроші, але зарплату він отримував у конверті. У ці буремні роки він не раз згадував про гроші батьків, заморожені в Ощадбанку СРСР.

На базарі Петро пропрацював до початку 2000-х. Для нього цей час був періодом втрачених можливостей. Він був у найбільш продуктивному віці, за кілька років міг стати начальником цеху й забезпечити собі безбідну старість. Його іспанський ровесник Педро заробляв хороші гроші, чимало відкладав на пенсію й упевнено дивився в завтрашній день. Його польський ровесник Пйотр відкрив власний бізнес і до кінця десятиліття впевнено стояв на ногах. Незламний не заробляв того, що міг би в умовах стабільності, а лєвова частка його заробітків прийшла з тіньового сектору економіки. Це позбавило його належного рівня життя та кількох років офіційного трудового стажу. У підсумку через усі ці чинники розмір його пенсії виявився куди нижчим, аніж міг би бути.

На зламі тисячоліть: недалуге реформування пенсійної системи та розквіт популізму

Наприкінці 1990-х років економічна криза поступово себе вичерпала. 2000 рік став першим за період незалежності, у якому було зафіксовано зростання ВВП України. Це був результат низької бази, до якої економіка скотилася за десять років рецесії й розрухи, а також низки ринкових реформ, які проводили впродовж кількох років до того.

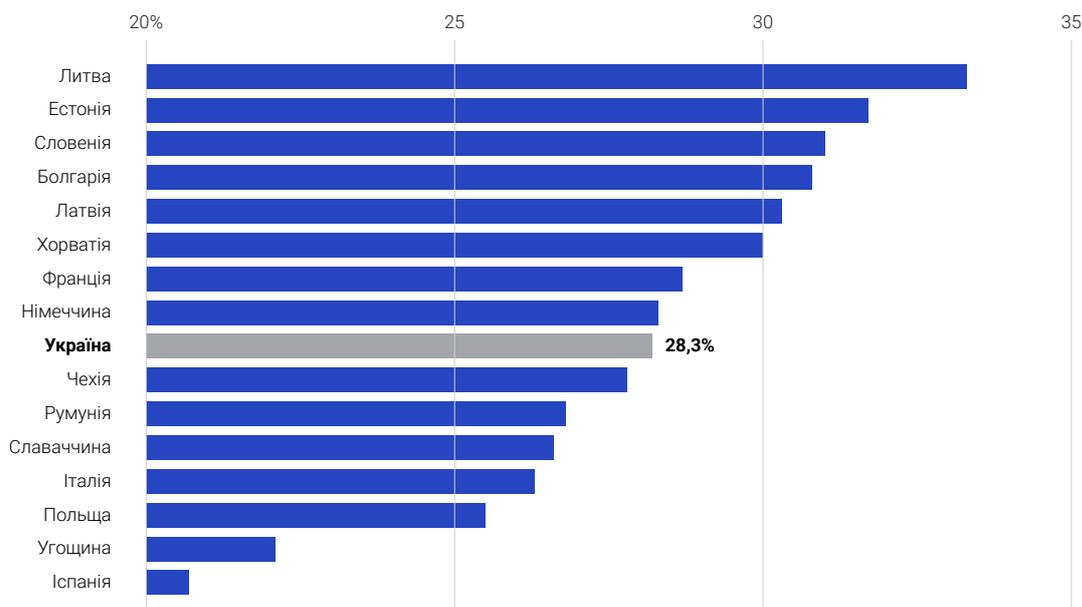
Діаграма 3. Приватні пенсійні активи у % до ВВП, 2018 р.

Джерело: ОЕСР, МВФ, розрахунки CASE

* Дані по Туреччині за 2016 рік

** Дані по Франції за 2017 рік

Діаграма 4. Частка пенсіонерів у всьому населенні, 2017 р.

Джерело: Євростат, ДССУ, розрахунки CASE

Трансформація торкнулася й пенсійної системи. Уперше пенсійну реформу спробували провести при президентстві Леоніда Кучми¹. В Україну запросили якісних іноземних консультантів, які глибоко опрацювали пенсійну проблематику та напрацювали комплексний перелік рекомендацій для проведення пенсійної реформи². Уже тоді було розуміння всіх системних проблем і майбутніх ризиків, властивих солідарним пенсіям, і передбачалося, що для їх усунення на додачу до солідарної системи буде запроваджено накопичувальні пенсії, щоб кожен працівник міг бути господарем своєї пенсії.

На практиці чимало було зроблено. 2000 року ліквідовано заборгованість з пенсійних виплат, пенсії зросли в реальному обчисленні. Сформовано єдину інформаційну систему соціального страхування, зокрема персоніфікованого пенсійного обліку пенсійних внесків, якість управління системою пенсійного забезпечення суттєво виросла. Та основне – де-юре запроваджено поширену у світі трирівневу пенсійну систему, що складається із солідарного, обов'язкового накопичувального та добровільного накопичувального рівнів³.

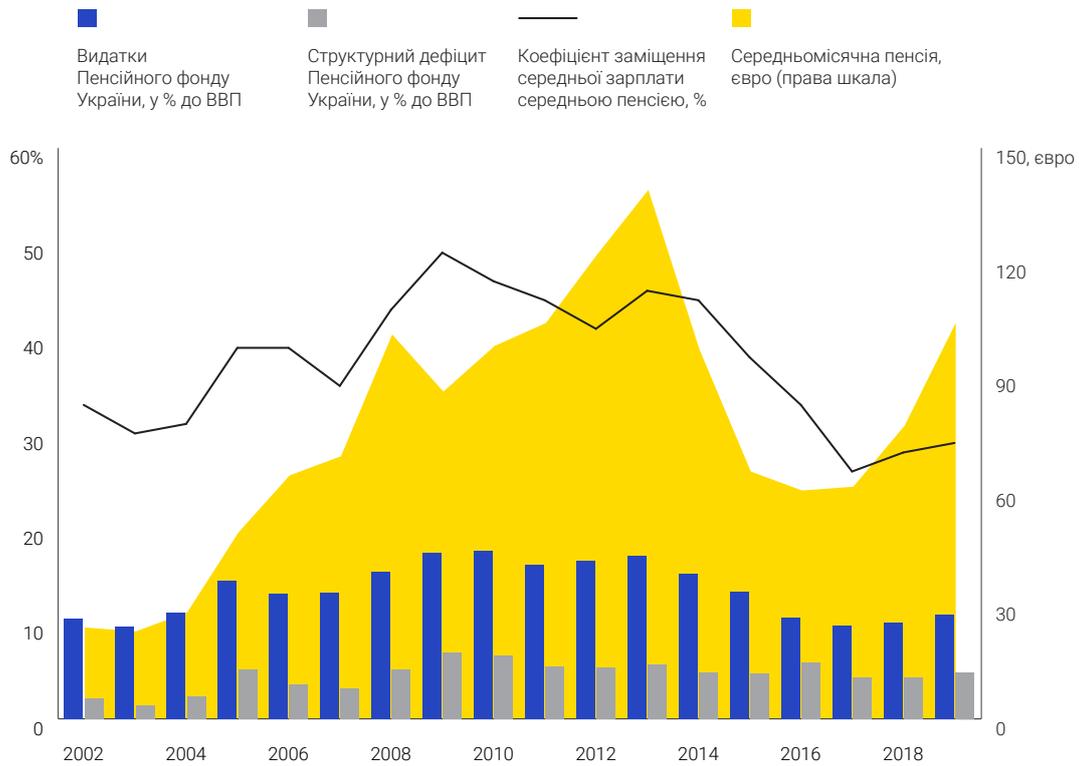
Приємно було, що подібні зміни відбувалися паралельно і в інших країнах Південно-Східної Європи. У 1998–2004 роках трирівневу пенсійну систему запроваджено в багатьох наших найближчих сусідах – від Польщі до Естонії та Литви. На перший погляд, Україна впевнено крокувала в ногу із цими країнами. На такий висновок наштовхувала глибина розуміння пенсійної проблематики, викладена у згаданому Посланні Президента від 2001 року.

¹ 13 квітня 1998 року видано Указ Президента України (Леоніда Кучми) «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні», у якому вперше на офіційному рівні було згадано про пенсійну реформу.

² 10 жовтня 2001 року опубліковано Послання Президента України до Верховної Ради та Кабінету Міністрів «Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України», у якому містився глибокий аналіз проблем пенсійної системи, що не втратив актуальності дотепер.

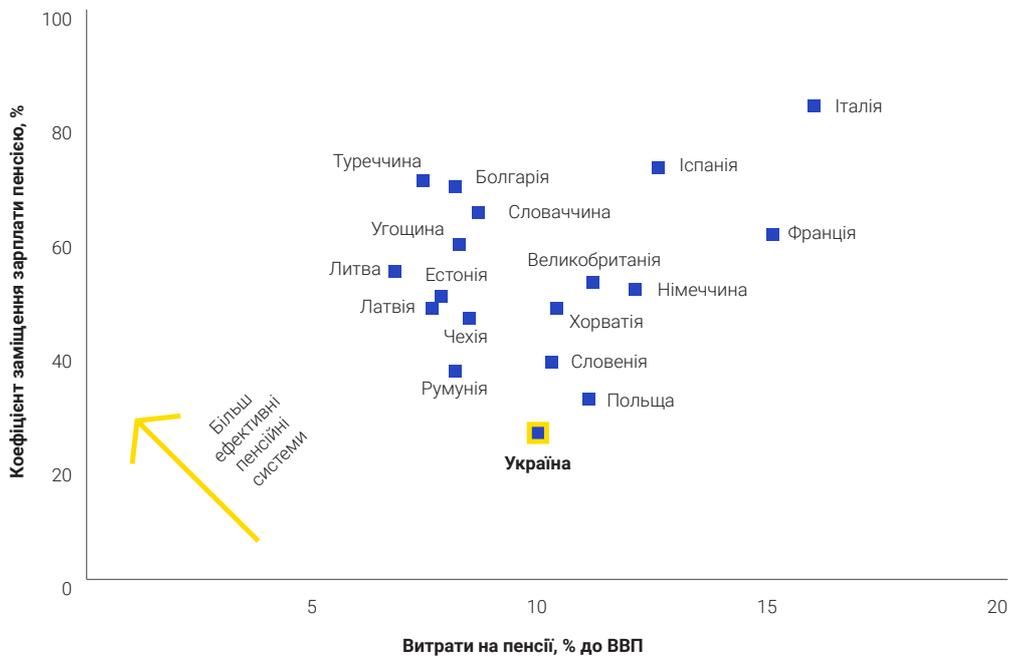
³ 2003 року ухвалено закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», які запроваджували трирівневу пенсійну систему.

Діаграма 5. Окремі показники пенсійної системи України

Джерело: ПФУ, ДССУ, НБУ, розрахунки CASE

Діаграма 6. Показники пенсійних систем країн Європи, 2017 р.

* Співвідношення між середньою пенсією та середньою зарплатою

Джерело: Євростат, ОЕСР, ПФУ, ДССУ, розрахунки CASE

Однак у підсумку положення ухвалених законів виявилися декларативними, бо їх не доповнили необхідними змінами в податковому, фінансовому законодавстві, функціонуванні фондового ринку та ін. Причини були традиційні для України: неприйняття фіскальних ризиків, конфлікт інтересів з роботодавцями (здебільшого – олігархами), брак кадрового ресурсу, потрібного для реалізації декларацій у дієвих механізмах. Пенсійну реформу Леоніда Кучми не було доведено до кінця, тому вона не запрацювала й виявилася недолугою. Тож проблеми українських пенсіонерів не було вирішено, а з часом вони тільки поглиблювалися.

Другий рівень пенсійної системи, обов'язковий накопичувальний, так і не запровадили. А третій рівень хоча формально й існує, однак не має необхідних стимулів для розвитку. Щоб відкладати на пенсію в майбутньому, працівник повинен відмовитися від вагомої частини зарплати сьогодні, або роботодавець має погодитися на суттєве збільшення фонду оплати праці. У нинішніх реаліях високої частки тіньової зайнятості та постійної невизначеності перспектив збереження цих коштів такі умови не підходять ані тим, хто працює, ані тим, хто наймає. Тому нині вартість приватних пенсійних активів в Україні – одна з найнижчих у світі і в абсолютному вимірі, і у порів'язі до ВВП (див. *Діаграма 3*). Якби 2004 року у нас запровадили обов'язкові накопичувальні пенсії разом із трирівневою пенсійною системою, то зараз нинішні та майбутні українські пенсіонери мали б активів сукупно на 10–15% ВВП, а це 10–20 млрд дол. США. Із такою фінансовою «подушкою безпеки» країна могла б набагато швидше розвиватися та набагато легше пережити економічні кризи. Оскільки цього немає, то пенсіонери змушені сподіватися лише на солідарну пенсійну систему, яка на сьогодні тріщить по швах.

Мало того, що розпочату при Леоніді Кучмі пенсійну реформу не було доведено до логічного кінця (реального запуску накопичувальних пенсій), діяльність наступних урядів повела пенсійну систему у прямо протилежному напрямі махрового соціального популізму. Це почалося з прем'єрства Віктора Януковича. 2000 року Пенсійний фонд України був бездефіцитним, 2003 року структурний дефіцит становив прийнятні 1.4% ВВП (див. *Діаграма 5*). За 5 років після цього середні пенсії, виражені в євро, зросли більш як учетверо, за 10 років – більш як ушестеро. Водночас реальні зарплати збільшилися лише в 2.1 і 2.8 рази відповідно. У той період в Україні ледве не щороку відбувалися вибори. А оскільки пенсіонери – найчисельніша демографічна група, то для соціального популізму були якнайкращі економічні та політичні передумови. Його розквіт заклав підмурівок того, що пенсійна система України стала одною з найменш ефективних у Європі (див. *Діаграма 6*). Тож ті проблеми, які в Посланні Президента від 2001 року було окреслено лише як потенційні ризики, реалізувалися сповна, взявши в заручники нинішніх і майбутніх пенсіонерів.

Полегшення з ментальним осадом

Із початком економічного зростання в Україні Петро Незламний покинув роботу на базарі та повернувся на маслозавод, який знову запрацював. Те робоче місце приваблювало його офіційним працевлаштуванням і стабільністю. Працюючи на базарі, він отримував зарплату в конверті. Тому офіційно ці роки випали з його трудової діяльності. А тепер Незламний мав регулярні записи в системі персоніфікованого обліку пенсійних внесків. Тривога за пенсію відійшла на другий план, особливо в середині 2000-х. Однак буремні 1990-ті відклалися глибоко в підсвідомості: Петро хотів споживати якомога більше тут і тепер, тому жодні проекти розвитку держави його не цікавили. Саме для мільйонів таких, як він, політики-популісти конструювали свої передвиборчі гасла, що завжди влучали в ціль. Однак, приходячи до влади, вони не могли, не хотіли й не збиралися нічого змінювати. Це було одним із чинників, чому проблеми таких, як Петро, не вирішували роками.

Накопичення пенсійних проблем віддаляє державну владу від ухвалення необхідних рішень

Коли настала економічна криза 2008–2009 років, то виявила всі проблеми, що наростали в економіці через її неререформованість. Вади пенсійної системи вийшли на передній план, бо на той час уже стали одними з найбільш загрозливих для країни. 2009 року видатки Пенсійного фонду України становили 17.5% ВВП, а структурний дефіцит (власні доходи ПФУ мінус усі видатки на пенсії) – 7.0% ВВП. Країна не могла собі дозволити такі величезні показники, тому відтоді пенсійна система була в центрі кожних переговорів із МВФ. Під тиском фонду з'явилися нові спроби пенсійних реформ. Однак усі вони відрізнялися від першої тим, що навіть не намагалися вирішити проблему низьких пенсій по суті, а зводилися до гасіння пожеж і латання дірок у наявній пенсійній системі.

Перша спроба відбулася 2011 року, її авторство приписують Сергієві Тігіпку, який на той час був віце-прем'єр-міністром в уряді Миколи Азарова. Де-факто основна її мета – урізати видатки Пенсійного фонду України та розмір його дефіциту. Тому принципових змін не сталося, а вся реформа звелася до кількох обмежувальних пунктів: поступового підвищення пенсійного віку для жінок із 55 до 60 років до 2021 року⁴, підвищення пенсійного віку для чоловіків – державних службовців із 60 до 62 років, зменшення бази для нарахування пенсії державним службовцям із 90% до 80% зарплати, а також обмеження максимальної пенсії рівнем 10 прожиткових мінімумів для осіб, які втратили працездатність.

Іронія долі полягає в тому, що в Законі України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», яким було запроваджено всі ці зміни, у першому абзаці першої статті сказано: «Перерахування страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду запроваджується, починаючи з року, у якому буде забезпечено бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України». Тобто де-юре ця реформа нібито на практиці запровадила другий рівень пенсійної системи, але оскільки відтоді Пенсійний фонд жодного разу не був бездефіцитним, то де-факто віз і досі там. Відтоді бездефіцитність Пенсійного фонду стала необхідною умовою для запровадження обов'язкових накопичувальних пенсій. Через неї Україна ніяк не може вийти із зачаклованого кола пенсійних проблем.

Попри проведення пенсійної реформи 2011 року, уряд Януковича–Азарова зберігав відданість ідеям соціального популізму в межах політики «стабільності», тому продовжував піднімати пенсії, не зважаючи на наявність ресурсів для цього. У підсумку ефект від реформи був малопомітним. Не встиг він матеріалізуватися, як вдарила економічна криза 2014–2016 років. Питання реформування пенсійної системи знову постало на порядку денному України.

Наступна спроба пенсійної реформи відбулася 2017 року під керівництвом Володимира Гройсмана та його уряду. Основна її мета – зменшити структурний дефіцит Пенсійного фонду України, який 2016 року становив 5.9% ВВП. Це визначило дискусійну якість запропонованих рішень. У той реформи було кілька передумов. По-перше, через трикратне знецінення гривні, велику інфляцію та мізерну індексацію пенсійних виплат у 2014–2015 роках співвідношення між середньою пенсією та середньою зарплатою (коефіцієнт заміщення) зменшилося з 45% 2013 року до 26% 2017 року. Тобто через кризу реальні пенсії знизилися природним чином, завдяки чому уряд

⁴ Цей крок можна тлумачити двояко, бо на рівні ЄС та ООН однаковий пенсійний вік для жінок і чоловіків вважають кроком до гендерної рівності.

Володимира Гройсмана мав трохи більший простір для маневру, аніж його попередники. По-друге, починаючи з 2016 року, ставку єдиного соціального внеску, який формує основу надходжень до Пенсійного фонду України, знижено до 22% (з близько 40%). Це зумовило падіння власних доходів фонду з 8.5% ВВП 2015 року до 4.7% ВВП 2016 року, що ускладнювало проведення реформи. По-третє, було скасовано вкрай дискусійну норму про оподаткування пенсій працюючих пенсіонерів, яку уряд Арсенія Яценюка поспіхом запровадив, щоб зменшити дефіцит Пенсійного фонду й виконати умови отримання фінансування від міжнародних донорів.

Пенсійна реформа уряду Володимира Гройсмана мала деякі позитивні технічні нововведення, зокрема перерахунок пенсій, установлення тіснішого зв'язку між пенсіями та кількістю відпрацьованих років, запровадження щорічної автоматичної індексації розміру пенсій залежно від інфляції та темпів зростання заробітних плат у країні. Скасовано також левову частку спеціальних пенсій. Однак структурно суть реформи полягала в тому, щоб зробити жорсткішими умови виходу на пенсію. Після 2027 року вийти на пенсію у 60 років матимуть право тільки ті, хто накопичить принаймні 35 років трудового стажу, в іншому разі вихід на пенсію буде можливий лише у 63 роки (за наявності принаймні 25 років стажу) або у 65 років (за наявності принаймні 15 років стажу). Ті, хто за період активного трудового життя не набрав 15 років трудового стажу, будуть змушені його купувати, якщо захочуть отримувати пенсію із солідарної пенсійної системи. Питання про створення та наявність у країні достатньої кількості робочих місць, щоб громадяни мали де заробити цей стаж, ніхто не порушував.

За своєю суттю всі зміни в пенсійній системі України останніх 15 років були латанням дірок в авральному порядку. Найближче до реального реформування пенсій підійшли під час першої спроби, у період президентства Леоніда Кучми, але тоді наповнити реформу реальними механізмами так і не вдалося. Решта спроб навіть на меті не мала щось принципово змінювати. Від них наставало тимчасове полегшення, але ключові питання гідного рівня життя (майбутніх) пенсіонерів і бездефіцитності Пенсійного фонду України так і не було вирішено. Фактично Україна запроваджувала зміни, що їх були змушені проводити й інші країни, але робила це в останній, кризовий момент, під тиском обставин, без належного прорахунку можливих наслідків і достатнього запасу міцності. Через доволі радикальні, хоча й недосить ефективні нововведення ми перестали належати до країн із найвищою часткою пенсіонерів (*див. Діаграма 4*), проте майже не просунулися в подоланні бідності серед громадян пенсійного віку. За таких умов про себе на повний голос заявили хронічні проблеми солідарної пенсійної системи – несприятлива демографічна ситуація та слабкість економічної системи, що проявляється у високій частці тіньової економіки, низькому рівні зайнятості та низькій її якості. Із плином часу вони накопчувалися та на 2020 рік загрожують не просто самій системі, а й національній безпеці всієї країни.

Важливо, що в самому дизайні солідарної пенсійної системи вмонтовано глибокі вади, які роблять її немов магнітом, що притягує та накопичує ризики. По-перше, формат єдиного «казана», у який надходять внески всіх працівників і з якого отримують виплати всі пенсіонери, робить Пенсійний фонд потужним політичним інструментом. Кожна влада, яка не мала інституційної чи політичної спроможності здійснювати складні, але необхідні реформи, задля підтримання політичних рейтингів вдавалася до підвищення пенсій незалежно від того, були для цього ресурси чи ні. Накопичувальні пенсії не мають цієї вади за визначенням і не можуть бути політичним інструментом, бо складаються з мільйонів персоніфікованих рахунків, на які держава не впливає. По-друге, той-таки формат єдиного «казана» демотивує працівників і роботодавців сплачувати внески до пенсійного фонду, бо формує стійке враження, що гроші йдуть у нікуди. Тому солідарна система – вагомий чинник тіньової економіки. Система накопичувальних пенсій не має цієї вади: у її межах кожен після виходу на пенсію претендує на ті гроші, які вніс на свій рахунок. Тому всі учасники зацікавлені сплачувати пенсійні внески тією мірою, якою система гарантує збереження їхньої вартості. По-третє, солідарна система вкрай чутлива до демографічних змін: старіння населення створює для неї величезні труднощі. Накопичувальні пенсії не мають цієї проблеми. По-четверте, солідарні пенсії відводять величезну частину ВВП на проїдання, консервуючи економічну відсталість країни та низьку якість зайнятості. Натомість накопичувальні пенсії відтягують вагомий ресурс у фінансовий сектор, а далі в інвестиції, створюючи одну з

вагомим передумов для прискорення економічного розвитку. Отже, відсутність якісної, завершеної пенсійної реформи не просто не вирішує наявні проблеми, стримуючи розвиток країни, а й створює нові, бо солідарна пенсійна система, концентруючи ризики, фактично зумовлює економічну деградацію.

Перманентне розчарування

Петро Незламний із сумом спостерігав, як привабливі передвиборчі обіцянки гідних пенсій розбиваються об гранітну скелю реальності. Років десять тому до них на маслозавод приходив представник недержавного пенсійного фонду. Він докладно пояснював переваги накопичувальних пенсій. Однак більшість колег Петра скептично поставилися до цієї ідеї. По-перше, усі добре пам'ятали діяльність всіляких приватизаційних та інших «фондів», які у 1990-х масово ошукували людей. По-друге, вони не були готові відмовитися від частини своєї зарплати задля досить примарної перспективи пенсії в настільки віддаленому майбутньому. На додачу їхній роботодавець заявив, що оскільки недавно в Україні була глибока економічна криза, з наслідками якої всі зараз борються, то це питання «не на часі». Відтоді до цього питання не поверталися.

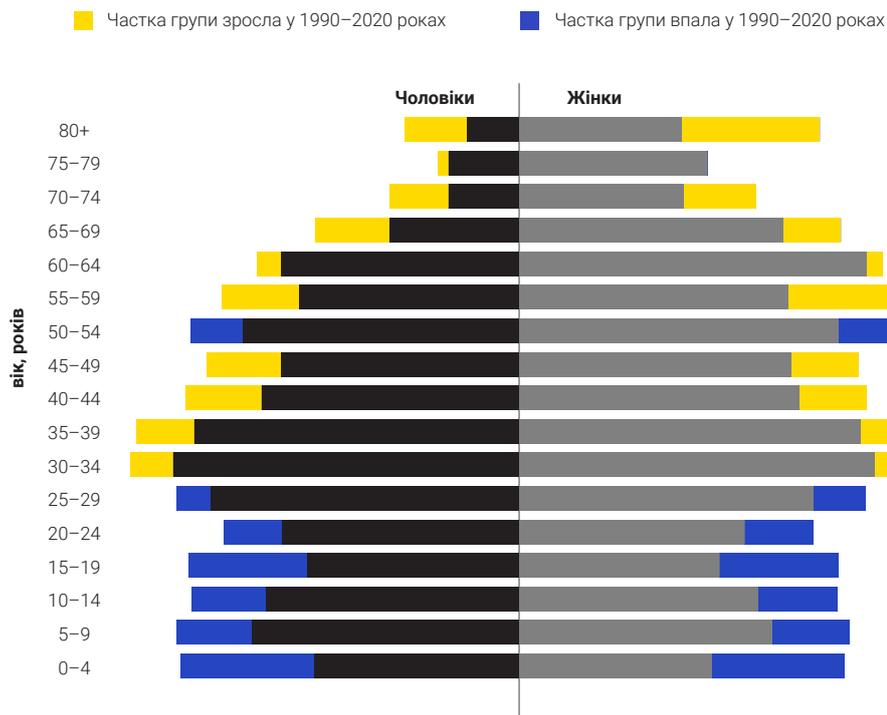
Зміни демографічної структури

В Україні триває процес старіння населення. Українці живуть довше, ніж кілька десятиліть тому, тож у структурі населення старших людей стає дедалі більше (див. [Діаграма 7](#)). Це природний процес, що відбувається в багатьох країнах світу. Однак біда в тім, що окрім об'єктивного зростання частки людей літнього віку в Україні ще й відчутно зменшується частка дітей в абсолютному вимірі. У 1990-х роках різкий спад народжуваності був зумовлений економічною кризою, а після 2014 року – війною та масовою міграцією. Це суто внутрішня демографічна особливість, але вагомий чинник дисбалансу пенсійної системи. І за певних реалістичних обставин його вага може зростати.

1990 року чисельність українців віком більш як 60 років становила 35% населення працездатного віку (тут 20–59 років). Зараз вона дорівнює 42%, тобто частка зросла на п'яту частину та продовжує збільшуватися. Та найгірше те, що на початок 2020 року чисельність українців віком до 20 років була майже на 44% менша, ніж 30 років тому. Ось ця проблема невдовзі заявить про себе на повний голос, і її вплив на пенсійну систему України буде вкрай негативним, адже сплачувати внески в солідарну систему буде просто нікому.

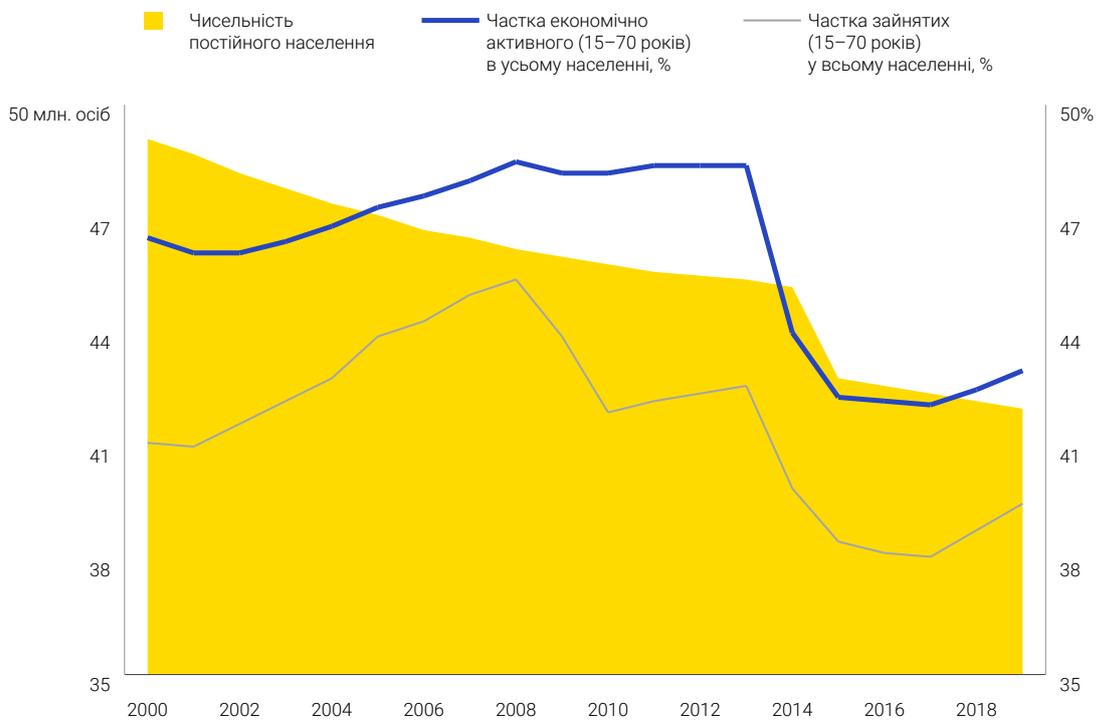
Коли більш як сто років тому у світі запровадили солідарну пенсійну систему, чисельність молодих суттєво перевищувала кількість літніх. Невеличких страхових внесків від перших вистачало, щоб забезпечити гідну старість другим. Відтоді демографічні пропорції докорінно змінилися: старших стало порівняно більше, молодих поменшало. Ці зміни тривають досі. Тому ми живемо в період системних криз солідарних пенсій. Демографічні зміни – це екзогенний, зовнішній чинник проблем у пенсійній системі, тому жодна галузева реформа їх не виправить. Переважна більшість країн світу адаптують свої пенсійні системи до цієї фундаментальної тенденції: заздалегідь підвищують реальний пенсійний вік і стимулюють розвиток накопичувальних пенсій. Та й саме розуміння понять «працездатний вік» і «літня людина» змінюється в цілому світі. У цих об'єктивних глобальних процесах змін та адаптації Україна пасе задніх, у результаті чого у нас дуже багато пенсіонерів, які отримують дуже маленькі пенсії.

Діаграма 7. Зіставлення статево-вікових пірамід України у 1990 і 2020 рр.

Джерело: ДССУ, розрахунки CASE

Діаграма 8. Чисельність населення та ринок праці в Україні

Джерело: ДССУ, розрахунки CASE

Висока частка тіньової економіки

Практично від самого початку незалежності Україна мала високу частку тіньової економіки – близько 40% (див. [Діаграму 9](#)). За оцінками Міністерства економічного розвитку й торгівлі, упродовж останніх 5 років після Революції гідності частка неформального сектору досить стрімко знижувалася – до 28% 2019 року. Однак незалежні дослідники⁵ піддають сумніву цю динаміку. У кожному разі рівень тіньової економіки в Україні відчутно вищий, аніж у наших західних сусідів. Це створює хронічний тиск на пенсійну систему, бо ті, хто працює в неформальному секторі, передусім економлять на сплатах єдиного соціального внеску, із яких формується лівова частка пенсій у солідарній системі.

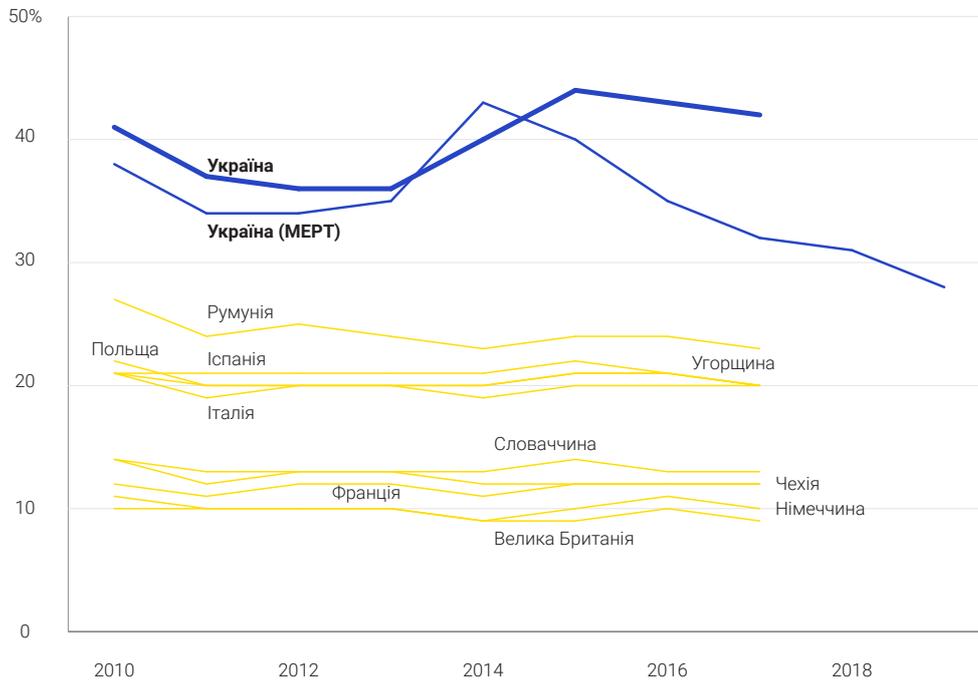
Існування великого тіньового сектору економіки зумовлене цілою низкою причин. Брак підприємницької освіти та елементарної фінансово-економічної грамотності не дає українцям змоги будувати ефективний бізнес, який би приносив достатньо доходів для виконання всіх зобов'язань перед державою. Тому для українського підприємця часто вибір стоїть не між платити чи не платити належне державі, а між платити, отримувати збитки, припинити діяльність або не платити й залишатися на плаву.

З іншого боку, в Україні наявний глибоко фіскальний, з елементами схильності до корупції підхід державних органів до роботи з бізнесом. Держава вимагає від нього дуже багато грошей, але не спроможна їх ефективно витратити та проконтролювати процес їх використання. Особливо гостро ця проблема постає під час економічних криз, коли в погоні за наповненням бюджету держава кардинально збільшує тиск на бізнес, а той просто іде в тінь. 2020 року ми знову спостерігаємо повторення цієї закономірності.

Нарешті вагомий чинник наявності великого тіньового сектору – загальна слабкість економіки (див. [Діаграма 10](#)). Що ефективніша економічна система, що вищий рівень доходів у країні, то менше причин у бізнесу переходити в тінь, відтак менша частка неформальної економіки. Україна не виняток, а лише відтворює загальносвітові тенденції. Тож якщо у нас проводити реформи, потрібні для збільшення ефективності економічної системи, то розмір тіньової економіки зменшуватиметься, як свого часу це відбувалося у Східній Європі. Реакція на це матеріального стану пенсіонерів була би вкрай позитивною.

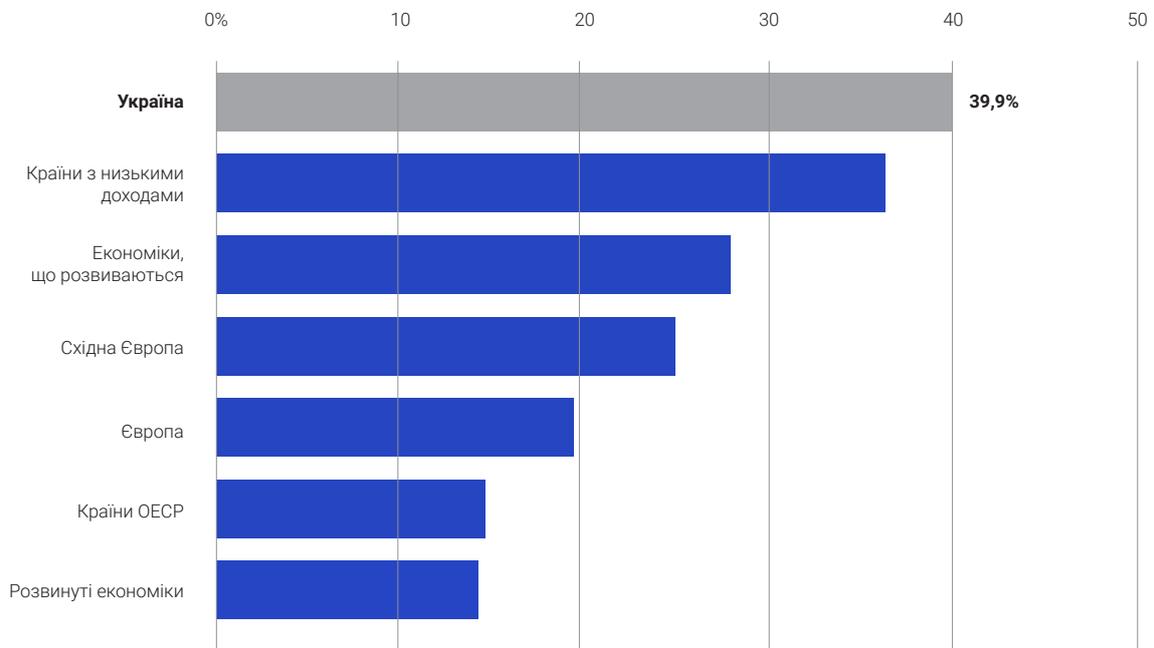
⁵ Див. Medina, Leandro and Schneider, Friedrich (2019), Shedding Light on the Shadow Economy: A Global Database and the Interaction with the Official One, CESifo, Working Paper No. 7981

Діаграма 9. Частка тіньової економіки в окремих країнах

Джерело: МЕРТ, CESifo

Діаграма 10. Середній розмір тіньової економіки за групами країн у 2010–2017 рр.

Джерело: МЕРТ, CESifo, розрахунки CASE

Низький рівень зайнятості та міграція

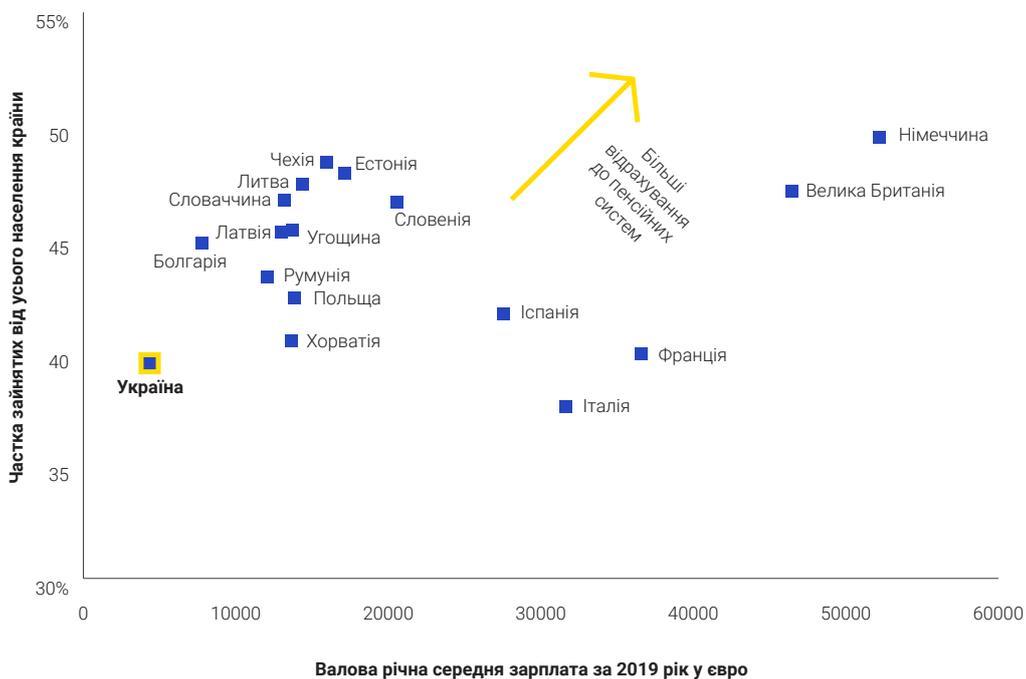
Буремні 1990-ті залишили багатьох українців поза ринком праці: знайти роботу було важко, а надії на працевлаштування через державні центри зайнятості практично не було. Тому на початку 2000-х, після виходу з десятирічної кризи, частка економічно активного населення (робочої сили), що складається із зайнятих і тих безробітних, які активно шукають робоче місце, була дуже низькою (див. *Діаграма 8*). Хвиля економічного зростання повернула багатьох до активної трудової діяльності. Зайнятість виросла з 41.0% усього населення 2001 року до 45.4% 2008 року – цей показник набагато ближчий до середнього рівня, властивого сусідам України. Доходи Пенсійного фонду зростали, що в підсумку стало однією з економічних передумов для розквіту соціального попুলізму.

Криза 2008–2009 років багато кому сплутала карти. Чимало українців втратили роботу. Однак вони не полишали надії працевлаштуватися, тому тоді рівень економічно активного населення майже не змінився. Так було до Революції гідності та війни на Донбасі. Драматичні події 2014 року породили кілька вагомих тенденцій. По-перше, з робочої сили випали мешканці окупованих територій, які там залишилися. По-друге, цього не скажеш про пенсіонерів: чимало українців пенсійного віку, які мешкають на неконтрольованих територіях, продовжують отримувати пенсії від України, для чого щомісяця їздять у контрольовані Україною населені пункти, знімають гроші з рахунків і повертаються назад. Ці дві тенденції вже самі собою стали чинником дисбалансу пенсійної системи. По-третє, українці масово полишають ряди робочої сили. Частково це сталося через масштабні руйнування на Донбасі, зумовлені війною, але основна причина – масова трудова міграція. За даними Державної прикордонної служби України, упродовж 2013–2019 років із країни виїхало на 2.1 млн громадян більше, аніж повернулося назад. Тобто ці люди числяться серед населення, однак, незважаючи на порівняно молодий вік, де-факто до робочої сили не належать. Їхні заробітки за кордоном проходять повз нашу пенсійну систему, що зумовлює її розбалансування.

У підсумку на сьогодні рівень зайнятості в Україні знову став одним із найнижчих серед країн Європи (див. *Діаграма 11*). Оскільки тенденція трудової міграції досить стійка, то із часом ця проблема може тільки загострюватися. Це означає, що для наступних поколінь пенсіонерів перспективи на гідну пенсію можуть стати ще гіршими, аніж для нинішнього.

Низький рівень зайнятості та масова міграція – також наслідки слабкої економіки України. Якби вона створювала більше якісних, ефективних робочих місць, то нашим громадянам не бракувало б мотивації залишатися на батьківщині та шукати офіційного працевлаштування. Тоді і проблеми солідарної пенсійної системи не були б такими гострими.

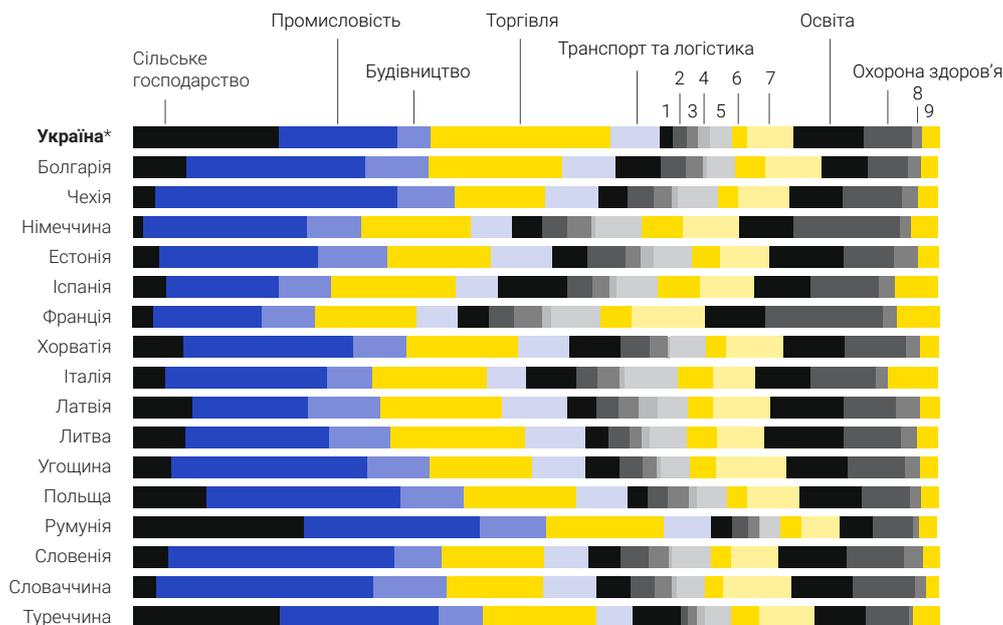
Діаграма 11. Зайнятість і зарплати у країнах Європи

Джерело: Євростат, ДССУ, НБУ, розрахунки CASE

* В Україні кількість зайнятих взято у віковій групі 15–70 років, у решті країн – 15–65 років

Діаграма 12. Структура зайнятості за секторами економіки

Джерело: Євростат, ДССУ, розрахунки CASE

* Дані для України за 2018 рік для вікової групи 15–70 років, для решти країн – за 2019 рік для вікової групи 15+.

1 – Сільське господарство, 2 – Промисловість, 3 – Будівництво, 4 – Торговля, 5 – Транспорт і логістика, 6 – Готелі та ресторани, 7 – Інформація та телекомунікації, 8 – Фінанси та страхування, 9 – Операції з нерухомістю, 10 – Професійна, наукова, технічна діяльність, 11 – Адміністративне та допоміжне обслуговування, 12 – Держуправління та оборона, 13 – Освіта, 14 – Охорона здоров'я, 15 – Мистецтво, спорт, розваги, відпочинок, 16 – Інші галузі економіки

Низька якість зайнятості, малі зарплати та загальна слабкість економіки

Слабкість економічної системи України проявляється не тільки в низькій частці зайнятості, а й у цілому клубку досить складних, взаємозалежних деградаційних явищ і процесів. Один із його статистичних проявів – низька якість зайнятості. У нас украї висока частка неефективної зайнятості: за даними ДССУ, в Україні 2018 року 18.0% зайнятих працювало в сільському господарстві, 22.3% – у торгівлі. Це одні з найвищих показників у Європі (*див. Діаграма 12*). На ділі це означає, що у нас мільйони людей, які щось вирощують на своїх присадибних ділянках і якое продають це на стихійних ринках або просто торгують усякою-всячиною в кіосках, підземних переходах, на нерегулярних базарчиках. Вони займаються цим не від хорошого життя, а від безвиході. Якби економіка створювала необхідну кількість якісних робочих місць, то ці люди перейшли б на більш постійну та високооплачувану роботу, як це відбулося в інших країнах Європи, навіть у наших найближчих західних сусідів.

Низькоякісні та низькооплачувані робочі місця – це, мабуть, неодмінний атрибут кожної галузі української економіки: промисловості, будівництва, сфери послуг, але у статистиці сільського господарства та торгівлі їх відчутно найбільше. Вони не можуть генерувати достатньо доходів, тому ті роботодавці, які їх пропонують, часто працюють у тіні та не сплачують пенсійних внесків за своїх працівників або сплачують їх із мінімальної зарплати, а решту видають у конверті. Наслідок для пенсійної системи простий: 2019 року Держстат нараховував в Україні 16.6 млн зайнятих осіб, із яких лише 13.2 млн осіб були застрахованими системою пенсійного страхування, тобто за них сплачували єдиний соціальний внесок.

Другий прояв слабкості економічної системи – низький рівень зарплат. На сьогодні в Україні середні зарплати втричі нижчі, аніж у більшості наших найближчих західних сусідів, а якщо йти далі на захід – різниця ще більша (*див. Діаграма 11*). За таких умов солідарна пенсійна система не може отримувати високих надходжень. Відтак український пенсіонер у кращому разі може сподіватися на гідну старість у координатах українського рівня доходів. А про те, щоб у матеріальному сенсі впевнено почувати себе порівняно з громадянами пенсійного віку інших країн, говорити годі.

Складність ситуації полягає в тому, що ось у цьому клубку причин слабкості економіки України дуже багато тісних взаємозв'язків, що не дають змоги його розплутати. Низька ефективність проявляється в архаїчній структурі економіки, стимулює розвиток тіньового сектору та зумовлює низькі зарплати. Своєю чергою платня, що на тлі наших сусідів здається мізерною, демотивує українців працювати на батьківщині та стимулює трудову міграцію. Усе це разом обмежує бюджетні надходження та провокує підвищений податковий тиск від держави, що не дає змоги економіці залучати інвестиції, розвиватися та підвищувати рівень ефективності. Глибоко проблемна пенсійна система – це великою мірою лише відображення оцього клубка економічної слабкості, а бідність пенсіонерів – така собі «вишенька на торті».

Батьки й діти

Петро Незламний нічого не знав про вади пенсійної системи України. На початку 1990-х він хотів ще одну дитину, хоча вже мав сина й доньку. Проте вони з дружиною відмовилися від цієї думки через матеріальну скруту. Це був їхній несвідомий внесок у погіршення демографічної ситуації, від якої згодом постраждав сам Петро.

Діти Незламного повиростали. Старшим у нього був син, який зірок із неба не хапав. На кожному другому місці роботи йому платили зарплату в конверті. Він не мав високої кваліфікації, як батько, тож не перебирав роботами, але сильно любив Україну, щоб виїхати на заробітки. Та й без знання мови там йому було б важко.

Донька Петра була більш поворотка. Вона сама проторувала собі шлях у добротний університет, отримала непогані знання і сяк-так вивчила іноземну мову. Проте після закінчення навчання виявилось, що знайти роботу не так і легко. Тому вона твердо вирішила виїхати на заробітки, що їй таки вдалося після кількох невдалих спроб. Там вона знайшла нелегальну роботу, облаштувалася й не мала наміру повертатися. Петро Незламний не хотів прийняти таке рішення своєї доньки, але вона щомісяця пересилає по 200 євро – це його заспокоювало. Утім, українська пенсійна система ні копійки не отримувала з її заробітків.

Матеріальний стан Петра Незламного був терпимим, бо вони з дружиною продовжували працювати та й отримували доньчині перекази. Однак з розповідей знайомих він уже знав, що на високу пенсію не варто сподіватися. А коли досягнув пенсійного віку, то побачив, що вижити на неї вкрай важко. Надія була лише на доньку, бо після виходу на пенсію хоч як активно Незламний шукав підробітку, знайти щось путнє вдавалося вкрай зрідка.

А що, якби?..

Ось чому бідують українські пенсіонери. За неповних три десятиліття незалежності України для цього набралось дуже багато вкрай поважних причин. Деякі з них були більш об'єктивними, ба навіть невідворотними тенденціями, властивими більшості країн світу. Найімовірніше, вони б існували за будь-яких умов. Та є й чимало доволі суб'єктивних, таких, які за умови ухвалення правильних і своєчасних державних рішень могли б бути куди м'якшими або не існувати взагалі. Якби не боягузтво, недалекоглядність, заангажованість і брак державницької позиції керівників України, то на сьогодні українські пенсіонери так би не бідували. І кожна українська влада від Леоніда Кравчука та Вітольда Фокіна до Володимира Зеленського та Дениса Шмигала несе свою частку відповідальності за це (відповідно, кожен українець, який голосував за відповідних осіб, також відповідальний). Хтось поступився національними інтересами російській радянській номенклатурі, дехто – ледь дозрілим олігархам, інші – бандитам, а окремі керівники взагалі жили одним днем або кваліфікаційно не відповідали своїм посадам. Тепер українські пенсіонери пожинають наслідки цього всього, хоча й не роблять із цього жодних політичних висновків.

Та чи могли б наші громадяни пенсійного віку отримувати більше та за яких обставин? Теоретично так (див. [Діаграма 13](#)). Уявімо собі Україну, яка не втратила вкладів своїх громадян в Ощадбанку СРСР, із 2004 року запровадила накопичувальні пенсії, зберегла демографічну структуру населення 1990 року, за показниками міцності економіки (часткою тіньового сектору, часткою та якістю зайнятості) досягла б рівня країн Східної Європи та водночас зберігає бездефіцитність Пенсійного фонду. Наші розрахунки показують, що у такій уявній Україні середньомісячна пенсія

могла б становити 5971 грн у нинішніх цінах – це ще без урахування середнього східноєвропейського рівня зарплат, досягнення якого практично потроїло б це число. Та щоб така Україна стала реальною, за період незалежності мали б виконуватися умови, які з огляду на наші реалії подекуди здаються недосяжними.

Почнімо з насущного. Пенсії в Україні низькі, водночас маємо величезний структурний дефіцит Пенсійного фонду, який 2019 року становив 194 млрд грн. І хоча він суттєво розбалансовує систему державних фінансів, однак це та висока ціна, яку суспільство змушене платити за половинчасті рішення попередніх урядів. Якби не він, то пенсіонери були б на грані виживання, бо середня пенсія становила б менше 1700 грн (див. *Діаграма 13*). Це той випадок, коли суспільство вибирає одних політиків, які ухвалюють складні, але потрібні рішення, або вибирає популістів із солодким язиком, але платить величезну ціну за їхню бездіяльність. Реальна Україна пішла другим шляхом, хоча й мала інший вибір.

Якби вклади в Ощадбанку СРСР не було втрачено, то доходи нинішніх українських пенсіонерів були б куди вищі. Тут розкид можливих сценаріїв досить високий, бо, по-перше, за радянських часів різним нашим громадянам вдалося покласти на ощадні книжки від кількох карбованців до більш як 10 тисяч (в окремих випадках – більш як 100 тис.), а по-друге, цими грошми можна було по-різному скористатися. За нашими підрахунками, навіть середній розмір вкладу українця в Ощадбанку СРСР (1727 крб), витрачений із розумом, міг би забезпечити надбавку до пенсії від 356 до 1943 грн (отриманих як сьогоднішня вартість відповідного товару чи активу, поділена на очікувану тривалість життя після виходу на пенсію в Україні в місяцях, див. *Діаграма 13*). Чи могла російська радянська номенклатура не вкрасти ці гроші? Чи могли українці їх зберегти й примножити за період незалежності? Історія не знає відповіді на ці запитання.

Запровадження обов'язкового накопичувального страхування 2004 року, за скромними підрахунками, могло б забезпечити додаткову пенсійну виплату в розмірі 459 грн (див. *Діаграма 13*). Це за умови, якби щороку пенсійні внески (починаючи з 2% зарплати в перший рік після реформи, до 7% – на шостий рік і надалі) просто клали на гривневий депозит під середню відсоткову ставку в нашій банківській системі. Якби ж за інвестування цих коштів дотримувалися агресивніших стратегій, то на них можна було б отримати ще вищий інвестиційний дохід. Тоді пенсійні виплати були б іще більшими. Зрозуміло, що другий рівень пенсійної системи потребує часу, щоб віддача від участі в ньому стала справді переконливою. Якби його запустили в Україні в середині 1990-х, як це зробили деякі з наших західних сусідів, то 2020 року надбавка до пенсії могла б бути кратною тисячам грн. Та для такого сценарію розвитку подій практично не було економічних передумов.

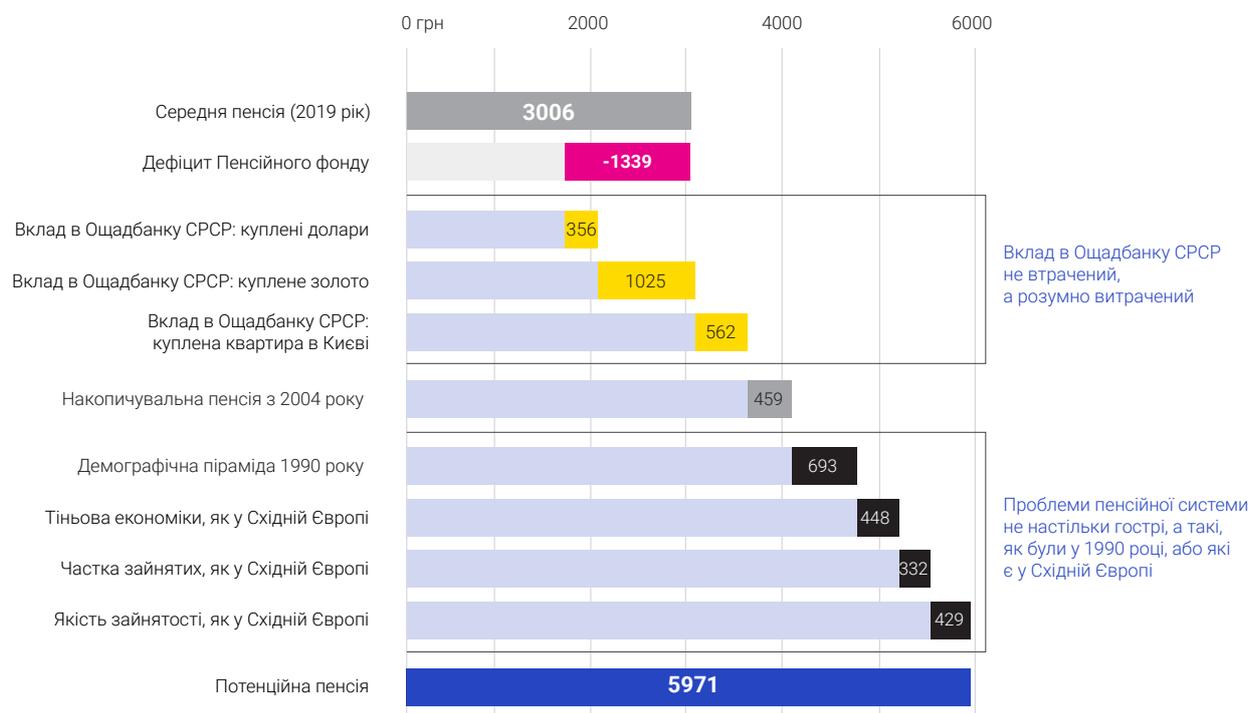
В Україні одна з найгірших у Європі демографічних пірамід, яку надщербилі не лише природні процеси старіння населення, а й розруха 1990-х, війна на Донбасі та масова трудова міграція. Якби цього не було і вдалося зберегти демографічну структуру 1990 року, пенсіонери могли б отримувати на 693 грн більше, аніж мають зараз (це число отримано, якщо в нинішню пенсійну систему підставити демографічну піраміду 1990 року, див. *Діаграма 13*). З одного боку, країна розвивається в руслі глобальних демографічних тенденцій, тож старіння населення не уникнути. З іншого боку, більш розвинені економіки здатні вирішувати навіть такі проблеми, бо завдяки високим зарплатам приваблюють великі потоки трудових іммігрантів, вирівнюючи демографічну піраміду. Тому і ця проблема вирішується, хоча й дуже складно.

У нас одна з найвищих часток тіньової економіки. Якби неформальний сектор в Україні був таким, як у Східній Європі, то наші пенсіонери могли б претендувати на додаткові 448 грн до пенсії (взято дані з *Діаграми 10* із припущенням, що решта нинішньої тіньової економіки платила б Єдиний соціальний внесок у середньому так, як платять ті, хто працює прозоро). Якби він був таким, як у розвинених країнах, то ця сума дорівнювала б 771 грн. Висока частка тіньової економіки – дуже комплексна проблема. Щоб її вирішити, потрібно підвищувати ефективність економіки через її якісне реформування. Тут існує ціла низка параметрів, які треба змінювати, щоб досягти бажаного ефекту.

Низький рівень зайнятості в основному зумовлений трудовою міграцією. За нашими розрахунками, він позбавляє українських пенсіонерів у середньому 332 грн. Ця сума не перетинається з тими коштами, що не надходять із тіньової економіки, бо йдеться саме про емігрантів, які в ній не беруть участі. Ці гроші могли б стати реальною надбавкою до пенсії, якби в Україні було створено ефективні робочі місця, що здатні повернути на батьківщину тих, хто виїхав, або якби частина відрахувань від закордонних заробітків наших громадян надходила в Україну відповідно до міжнародних договорів. Для цього також потрібні реформи, поліпшення інвестиційного клімату та ін., а також дипломатична робота, якої, очевидно, бракує.

Низька якість зайнятості також зумовлює вагомі втрати Пенсійного фонду. Тут можна рахувати по-різному, адже неефективних робочих місць не бракує в жодній галузі економіки України. Однак, за нашими розрахунками, тільки від низькоефективних робочих місць у сільському господарстві та торгівлі українські пенсіонери недоотримують 429 грн. Це приблизно стільки ж, на скільки б виросла середня пенсія, якби чисельність платників Єдиного соціального внеску (наразі 13.2 млн осіб) в Україні стала дорівнювати чисельності зайнятих (16.6 млн осіб). Частково ця сума перетинається з втратами від тіньової економіки, бо деякі люди, які не платять до Пенсійного фонду, щось таки й заробляють у неформальному секторі. Однак тут також йдеться про загальне підвищення ефективності формальних, але при цьому низькоефективних робочих місць. Воно може відбуватися паралельно з існуванням тіньового сектору економіки. Якщо застосувати такий підхід, то простір для можливого зростання зарплат дуже великий: для прикладу середній показник для Східної Європи втричі вищий, ніж маємо зараз у нас. За таких умов і середня пенсія в Україні може рости до рівня, відчутно вищого за 10 тис. грн. Чи можливо це в реальності? Так, але для цього потрібна інша економіка, інша держава, інша ментальність громадян. Усе це неможливо змінити за кілька років.

У підсумку середня пенсія в Україні могла б становити принаймні 5971 грн (див. [Діаграма 13](#)). Це майже 57% нинішньої середньомісячної зарплати – рівень, цілком нормальний і досяжний для інших держав Європи (щоправда, і середня зарплата в такому разі була б вищою). Зрозуміло, що в нинішніх умовах це суто гіпотетичне число. Воно не має під собою історичного підґрунтя, тобто в історії України останніх кількох десятиліть не було передумов, наявних у наших сусідів і необхідних для забезпечення пенсій на такому рівні. Проте це число дуже добре показує вагомість тих причин, через які українські пенсіонери нині бідують. Певні чинники, зокрема втрати в Ощадбанку СРСР, уже відійшли в історію, тож їх практично неможливо виправити; деякі, наприклад демографічні тенденції, майже не піддаються корегуванню. Проте є й те, що можна змінити: коли економіка розвиватиметься, то й рівень життя пенсіонерів обов'язково поліпшиться. Для цього просто потрібно здійснювати необхідні реформи й обирати, допускати до влади людей, здатних їх провести. Єдине системне рішення, доступне на сьогодні, – запровадження накопичувальної пенсійної системи. За своїм дизайном вона нечутлива до лівової частки причин неспроможності солідарних пенсій. Тому незалежно від того, що було та що буде, будуть подолані окреслені структурні проблеми чи ні, її запровадження поступово виводитиме українських пенсіонерів із бідності. Це відбуватиметься повільно, крок за кроком, але це куди краще, ніж хронічна деградація, бо дає надію якщо не нинішнім, то хоча б майбутнім поколінням пенсіонерів.

Діаграма 13. Розмір потенційної пенсії у гривнях за сприятливих умов*

Джерело: ПФУ, Розрахунки CASE

* Враховано лише первинні ефекти, ефект синергії від виконання всіх зазначених умов до уваги не взято

Замість епілогу

Петрові Незламному випала непроста доля, як і Україні, впродовж його життя та активної трудової діяльності. Коли на початку 2020 року він вийшов на пенсію, йому довелося відмовитися майже від трьох четвертин свого доходу. Він зробив це зі скрипом у серці, бо усвідомив, що починається новий етап боротьби за виживання, чимось подібний до того, що було у 1990-х. Усе було так, як в американських фільмах про пенсіонерів, тільки навпаки. Там пенсіонери починали нове яскраве життя. А Петрів новий життєвий етап приносив лише тривогу. Його пенсія була мізерною. Утім, вона повністю відображала всі соціально-економічні перипетії, які сталися з Україною за останні 30 років. Він відчув себе бідним. І якби не перекази від доньки – відчував би нужденним.

Тепер Петро Незламний розумів, що пенсійна система потребує радикальних змін. Він задумався: які умови треба створити в державі, щоб ці перетворення відбулися? Хіба війни замало? Невже потрібна ще одна революція? Петро відчував тупе безсилля. Раніше з об'єктивних причин він не проявляв великої громадянської свідомості, тому час був утрачений. Після Революції гідності він став більш свідомим та обізнаним у державних справах. Проте вік уже не той, щоб боротися за якісь зміни, набута гірким життєвим досвідом зневіра не полишала Петра, і на додачу до цього з'явилася непогамовна втома від усього. Петро Незламний душею вболівав за Україну й сподівався, що молодь зможе повести її шляхом розвитку до достатку. Однак глибоко в серці відчував, що навіть якщо це станеться, то до цього моменту він уже не доживе.